

TANULMÁNYOK A TÁRSADALMI MORFOLÓGIA KÖRÉBŐL.

I. A «közönség» problémája.

I.

Gyakori jelenség a tudomány életében, hogy a mindennapi használatban könnyen s minden nehézség nélkül használt fogalmak, mihelyt közelebbi vizsgálatot igényelnek, roppant nehézségeket okoznak. A köznapi élet minden zavar nélkül beszél pl. anyagról. Mihelyt azonban tudományos szempontból, akár fizikai, akár filozófiai kiindulásban, kezdjük kutatni e fogalom igazi jelentését, a legnagyobb nehézségek merülnek fel s évszázados fáradozás után jutunk kielégítő megoldáshoz, hacsak nem bizonyul ama probléma örök rejtélynek, mellyel szemben az emberi megismerőképesség szinte elvileg csődöt mond.

A társadalomtudomány sokkal gyakrabban jut abba a helyzetbe, mint a természettudomány, hogy kénytelen a gyakorlati élet fogalomkészletét tekintetbe venni. Többen észrevették s legújabban is hangsúlyozták (pl. Wieser), hogy a társasélet folyamatainak elemzésében a köznapi ember nem tekintendő laikusnak, véleménye, fogalomalkotása bizonyos, többé-kevésbé jelentékeny *kompetenciára* tarthat számot. Ezt magunk részletesebb vizsgálattal okadatoltuk, abból indulva ki, hogy a társadalom egyes tagjai, szétszóródván a társadalom életének számos pontjára, mind különleges figyelőhelyzetben találhatják magukat, mely figyelőhelyzet értékes *szemléletek* alkotására nyújthat alkalmat.

Ilymódon (*sit venia verbo*) a «köznapi szociológiának», az élet szociológiai próbálkozásának meglehet a súlya: a tudomány már talál részben kifejlesztett problémát, e problémát csak *továbbfejleszti*. Maga a fogalomtartalom így alig több, mint amennyit a köznapi használat belehelyezett. De a gyakorlati fogalomhasználat nemcsak valaminő, jelentős adalékot hoz magával a fogalom *tartalmára* nézve, hanem értékbecslést, kiemelést is tartalmazhat az illető dolog *jelentőségére* nézve is.

¹ V. ö. most megjelenő nagyobb tanulmányunkát: *A társadalom megismerése*. Budapesti Szemle.

Hasonló helyzetben van a szociológia a «közönség» fogalmára vonatkozólag; vizsgálnunk kell, mi az, amit a gyakorlati élet «közönségnek» nevez. Vájjon használható fogalom-e ez, avagy valaminő szétfolyó, hasznavehetetlen hibrid-fogalom? A közhasználat, a köztárgyalások során rendkívül gyakran szerepel — és jelentős szerepet játszik — a «közönség.» Kérdezzük, vájjon megfelel-e a gyakorlat által tulajdonított súly a reális szociális tényállásnak? Nincs-e túlzás a «közönség» véleményében a «közönség» valódi jelentőségére nézve? Eleve le kívánjuk szögezni ez utóbbi kérdésben álláspontunkat. A «közönség» valóban oly jelentős társadalmi alakulat, mint aminőnek tekintik. A «közönség» élete valóban oly alkotóerejű, mint elgondolják, a «közönség» valóban állásfoglalásaiban súlyos tényező, nemcsak annak véljük, hanem ilyennek a legtüzetesebb szociológiai nyomozás is ki tudja mutatni.

Bár a közönség élete így igen jelentős életforma, igen figyelemreméltó morfológiai tényező, a szociológia, mint elmélet, alig terjesztette ki reá a figyelmét. Igazában egyetlenegy mű van erre nézve, Tarde-nak egy kevésbé méltatott munkája: «L'opinion et la foule», amely, sajnos, az újabb morfológiai szempontú szociológia előtt született meg, úgyhogy a «tömeg» és a «közönség» kellő megkülönböztetése, mi Le Bon után nem nehéz, hiányos e műben. 1 Más munkák, avagy rendszeres szociológiák idetartozó fejezetei valóban kevés értékűek, sovány tartalmúak, de az sem ritka eset, hogy rendszeres szociológiák teljesen hallgatnak a «közönség» kérdéséről.

Nemcsak a szociológiák tartoznának a «közönség» kérdésével számot vetni, hanem a politikák is. A politikai tudományban mitsem volna kiemelkedőbb megvilágítani, mint a politikai akarat megszületésének kérdését, amely kérdés, mióta uralkodó rendszer a parlamentarizmus, állandóan felszínen van. Ez a választó-«közönség» problémája. Ma már túl vagyunk azon a kezdetleges demokráciai állásponton, hogy minden választópolgár eleve bizonyos politikai akaratot hordoz magában s kész politikai állásfoglalásait úgy megalkotni, mint megnyilvánítani, azaz szavazni. Ma már továbbá a strukturális lélekben is határozottan arra az eredményre jutott, hogy a politikai típus mellett több más alaptípusa létezik az embereknek (pl. gazdasági típus, esztéta-típus, vallásos típus stb.), tehát a «közönségnek», mint választóknak, csupán egy részéről tételezhetjük fel a politikai érdeklődés *diszpozícióját*, más része a politikai kérdésekkel szemben többé-kevésbé avagy merőben közömbös; apolitikus lény köztudomásúlag is sok található.² Lehet az apolitizmus egyenesen kor-

¹ Első kiad. 1901 (4. kiadás 1922). Tarde egy cikkében valahol határozottan utal arra hogy e könyve címének tulajdonképp «L'opinion et le public»-nek kellene lennie. Csak az első két fejezet (le public et la foule és l'opinion et la conversation) fontos.

² Bryce lord úgy találja (*Moderne Demokratien*, I. 136. 1.): «Egy nagy nemzetben a választók tömege a politikát nagyobb közömbösséggel fogadja, mint aminőt felismernek azok, kik benyomásaikat a pártgyűlésekről szóló tudósításokból merítik.» Általában érdemes figyelemmel kísérni azt, hogy a történet folyamán a kis államoknak óriási államokká átalakulásával párhuzamosan az apolitizmus szinte törvényszerűen növekedik. Viszont a politikai vénának természetes jelentkezése nem tömegeknél, hanem kicsiny, ösdemokratikus közösségeknél konstatálható. Ekkor a társadalom összefüggésérzése még intenzív s azok, akik az *állam* ránti nagyobbfokú érdeklődést a «zoon politikon»-ban megtalálják, feledik, hogy ez a kisközös-

áramlat is, amidőn az apolitikus lények számszerű megnövekedése válik feltűnővé.

Maga az a tény, hogy a politika tudománya nem törődik eléggé a «közönség» problémájával, bárminő jelentősnek érzi is s e feltételezésnek kifejezést is adhat, több okból származtatható le. Lehet, egyesek arra utalnak, hogy a régi veretű politikának élénk receptivitása, új probléma-fajok iránti fogékonysága a XIX. század vége felé csökkent s ha ugyanakkor már számolhatott volna egy egyre inkább előtörő szociológiával (mint *társadalomelmélettel*), kellő kapcsolódás ez új, szélesebb ténykörre berendezett diszciplínával elmaradt a mai napig. Avagy maga a politika olykor *kiszélesítette problémakörét* a saját szükségletéhez képest, részről egészszé óhajtott válni, épúgy, mint a közgazdaságtan (Schmoller, kinek művét korán *economic sociologynak* érezték egyes bírálói). A «közönség» problémáját nem tudjuk felvetni anélkül, hogy a *problémafelvétel* régi módjait gyökereiben ne bírálják. E régi módok ép az államtanból sarjadnak ki s ebből terjednek át sokszor magába a szociológiába is. Csupán röviden utalunk e téves kiindulásokra, amelyeknek téves volta többnyire nem abban áll, hogy minden vonatkozásukban elvetendő, álgazságok, hanem csak félgazságok, eszerint a tétel *alkalmazásakor* jutunk egy átléphetetlen korláthoz. Valamennyien már a társadalom *fogalmával* felmerülnek.

Ilyen kiindulás az individualizmus, röviden az a felfogás, mely szerint a társadalom alkotóelemei egyénatomok s mint a test atomokból, úgy a társadalom «egyénekből» áll. Az államtan ma is még szelvében tanítja azt az egyszerű formulát, hogy az állam, vázlatosan szólva, területből és népességből áll, a népesség pedig egyének összessége; ez egyének «polgároknak» tekinthetők. E megszokott és semmiféle vonatkozásban már fel nem tűnő túlegyszerűsítés nem annyira tétel formájában és végre is propedeutikus jellegében, mint roppant szétágazó következményeiben válik bizonyos pontokon szinte végzetessé. A népességet egyénekké bontó felfogást a szociológia jogosulatlan atomizáló felfogásnak (anthropo-atomizmusnak) bélyegezheti meg. E kiindulásmód nem felel meg a tényeknek. Egyszerű megfigyelések rávezethetnek *ma már* arra, hogy az állam szervezett hatalmával

ségnek szól elsősorban s nem egy későbbi hatalmi szerkezetnek; az egyes számára egyre távolabbivá válik, amint az állam növekszik, az áttekinthetetlen társadalom közös érdekeinek számos mozzanata. Röviden: a társas egység *nagyságkategóriájának* döntő szerepe van a közösségi érzésnek intenzíválásában.

¹ Igen jellemző nyilatkozata van Bluntschlinak (*Allgemeine Staatslehre*. 6. kiad. Loening, 1886, I. 118. 1.), hol a nemzet (*Volk*) és a közönség (itt a *Gesellschaft* így fordítható) viszonyáról ír. «A nemzet szükségszerűen egybekapcsolt egész, a közönség sok ember véletlen (!) kapcsolódása. A nemzet főben és tagokban államilag szervezett, a közönség egyének szervezetlen tömege. A nemzet jogi személyiség, a közönségnek nincsen összemélyisége, hanem magánegyének tömegéből áll. A nemzet egységes akaratú s megvan a hatalma, akaratát államilag megvalósítani. A közönségnek nincs (!) közakarata és saját állami hatalma. A közönség nem adhat törvényeket, sem kormányzati cselekvényeket nem végezhet, sem jogot nem szolgáltathat. *Csak közvéleménye van (!)* és így csak — egyesek- vagy többeknek nézete, érdeke, óhaja szerint — gyakorol közvetett befolyást az állami szervekre. A nemzet állami fogalom (sic), a közönség nem az, hanem csak egy államterületen belül élő magánegyének változókéony kapcsolata». Íme, a közönségnél a közvélemény pozitívumán túl csupa negatívum jut, Bluntschli lenézéssel ír e szervezetlen halmazról.

szemben nem kell — és nem lehet — egyénhalmazt elképzelnünk,¹ Az államon «belül», az államhatalom rendező befolyása alatt nem a szétszórt *egyese*k (kik nem is mindig önközpontú «egyének»), hanem roppant számmal «*társadalmi egységek*» találhatók. Ez egységek csak *lehetnek* szervezetek. Az állam és az egyesek közt lévő viszony gyakran ezen egységeken, szervezeteken *keresztül* történő viszonyra válik. Az állam úgy vélheti, hogy közvetlenül áll viszonyban a maga «polgáraival», a valóság azonban nem így egyszerű, az állam előbbi felfogását mint államjogi *fikciót* tovább ápolhatja, a szociológia azonban e fikción túllát, ha a szociális valóságot nem akarja szimplifikálni.²

Mi az államtan és a szociológia kellő érintkezéshiányának főokát abban találjuk, hogy a kettő között nem létezett a legújabb időkig egy kifejlett tag: szociálmorfológia. E szociálmorfológiának, a társas egységek alakulatok tanának első feladatai közé tartozik leszögezni azt, hogy a népeség nem valaminő halmaz, mely egyesekből áll, hanem sajátos életkoncentrációkban található meg. E koncentrációk igen sokfélék lehetnek, nem csupán «szervezetek» (*organizációk*). Lehetnek tömegek is, lehetnek másnemű «*szervezetcsírák*», sőt oly alakulatok is, amelyeknek léte igen is érezhető, de nehezen vehető ki a lényegük, lehetnek «közönségek.» Az újabb szociológiában már észrevehető, hogy a *szociálmorfológia* felé kezd fordulni az érdeklődés. Igen sokféle életközösség (természetes organizmus), sokféle szervezet (társulatok, testületek), sokféle közönség stb. található s vonzó feladat ezek egyes formáit tanulmányozni, ezen formák egymáshoz való viszonyát megjelölni, továbbá tüzetesen elemezni ama társas alakulatoknak életét, szociális funkcióit. Ezen a morfológiai síkon ma még felfedezetlen területek nagyszámmal találhatók, szinte e síkon kezdődik az a problémátenger, melyen hajóznia kell a kutatónak ismeretlen földrészek felé. Már a puszt terminológia megállapítása is aktuálisan fontos feladat — se téren a jogtudomány már régen munkába vette a kérdések *egyik* részét — meghatározandó, mi a szövetkezet, mi a részvénytársulat, mik a kartellek, trösztök stb. De javarésze e problémáknak sohasem jut a speciális társadalomtudományok (a közgazdaságtan, az államtan, a jogtudomány stb.) keretébe. Mert mely tudomány *tartozik* kutatni pl. az érdekképviseletek, a közönségek, a klikkek, a tömegek társadalmi funkcióját — *minden* oldalról nézve, ha nem maga a legszélesebb körre terjeszkedő egyetemes társadalom-

¹ Természetesen nem gondolunk itt nyílt, csupán *latens* felfogássajtszerűsége. Ilyeneket olvasunk például: «Die *Einzelnen* werden in einer Organisation zusammengefasst. Dieses rechdich organisierte Volk, das ist der Staats (Stier-Somlo). Avagy: «A szervezet sejtje nem öncélú, a társadalom sejtje: az ember *öncélú* (Balogh Artúr). Ugyanő: «Az öncélok valósulása, az államhatalom érvényesülése az *egyese*nek, ki a politikai szervezetnek *állandó eleme* (államtag), az államhatalom alá rendelését kívánja meg». A közösségi érzéseket valamiképp az «egyénben» helyezik el. Réz Mihály hangsúlyozza: «Az állami népesség nem elszigetelt egyedek aggregátuma; hanem egymással kapcsolatban levő *egyének* organizációja». «Az állam és az egyén nem két külön lény egymással szemben állva. Az egyén *lenne van* az államban. És a maga államához való ragaszkodás *lenne* az egyénben». Ezek persze megszokott kifejezőmódok is lehetnek, de ép az, hogy e lényegében hibás kifejezőmódok nem tűnnek el, mutatja, hogy egy eredeti kiindulásmódtól nem emancipálódnak.

² Erről alább, a III. fej. egy történeti visszatekintés kapcsán szólunk.

tudomány? Egyes kérdéseket majd anektálhat a speciális diszciplína, foglalkozhat a trösztökkel a közgazdaságtan, a politikai pártokkal a politika, de az egész szociálmorfológiai problémakör nem szakadhat szét. Sőt maga az anya-tudomány, a szociológia is fogja érezni azt, hogy ebből a ténygazdag világból kell minél többet merítenie, hogy aztán kellő absztrakciók útján megfelelő kauzális kapcsolatokhoz, elméletekhez, általános tételek rendszeréhez jussunk általában a társadalomra vonatkozólag.

II.

A «közönség» nem tekinthető társadalmi szervezetnek, organizációnak, hanem oly alakulat, mely számos más alakulattal együtt a szervezetlen, sőt *anonim*, meg nem nevezett és nevezhető alakulat csoportjába tartozik.¹ Hogy a közönség problémájának vizsgálata — minden feltűnő ségedacára is — oly soká késik, annak okát abban a körülményben találhatjuk fel, hogy *általában csak a szervezett alakulatokat tartják társadalmilag jelentősnek*. Ez maga oly feltevés, amely élénken kihívja a kritikát azok részéről, akiknek társadalomtudományi megfigyelőkészsége már kiélesedett, akik már leszoktak arról, hogy vagy pusztá absztrakt tételekben keresik a társadalomtudomány üdvét, vagy megelegednek makroszkopikus megállapításokkal, statisztikákkal és «osztályokkal» a társadalmi konkrétumok világában. A szervezetek túlbecsülésének okát nem csekély mértékben a politikai és a jogi gondolkodás előtérbe helyeződésében s történeti prioritásában lehet megtalálnunk. Mít tegyen a jogász oly társadalmi egységgel, amely elvileg *anonim*? Lehet-e jogviszonyról, akár jogképességről, akár kötelezettségek hordozásáról szó ott, ahol a cselekvő alany olyannyira homályba burkolt és megfoghatatlanul széteső? Avagy lehet-e a politikai jelenségek elemzőjétől feltételeznünk, hogy jelentősnek találjon oly alakulatot, amely semmikép nem szervezet, amelynek működése olykor földalatti áramlatot jelent, midőn érdeklődése beidegződött már egy szervezet, sőt a leghatalmasabb, óriás szervezet: az állam életfunkcióinak vizsgálatára? Azt mondhatnók, e két társadalomtudományi diszciplína, a jog- és az államtudomány már, sajátos beidegződöttségénél fogva is szinte lehetlenné tette a társadalmi morfológiát.

Az államtan kiválókép foglalkozott egy alakulattal: a nemzettel. Ez az állam mögött álló, hatalmas természetes organizmus oly szervezet, melynek sokoldalú élete őt egységes «történeti alannyá» teszi. Az államtani írók tekintélyes része azonban nem úgy gondolja a dolgot, hogy a «nemzet» egyik *faja* a társadalmi alakulatoknak, sőt gondolkodásukban a nemzet és a társadalom fogalma összeolvad, nem a faj és az egyed viszonyában látják a kettőt, hanem a társadalom fogalmába oly fogalmi jegyeket visznek bele, amelyek azt—absztrakt síkon—nem illetik meg, a társadalom definíciója *szűk lesz*, ezzel szemben azonban a nemzet definíciója *tág*. Az a fogalom, mely gondolkodásukban jelentkezik, sajátosképp kétarcú: «nemzettársada-

¹ Ez a felfogás általános, mégis akad hibás formulázás, így Ross-nál (*Social control*, 1920. 72. 1.): «The public is the people *organized* (?) about natural centres of influence, and, hence guided in a measure by time and wisdom.

lom» lesz. Ez a fogalom sokféle következményt von maga után, mely a «szervezet» kérdése körül már terminológiailag is zavaróvá válik.

A magyar «szervezet» szó igen szerencsétlenül kétféleképpen alakul. A német «Organisation», avagy az összes román ekvivalensek szintén megengednek egy lappangó zavart. A szó egyik jelentése a biológia kapcsán van felszínen: oly valami, ami egységes, önfenntartó lénynek bizonyul, célhordozó, szerveiben kiegészült, részeiben egymásra utalt s minden az önálló akció lehetőségeire berendezett. Ez, mint természeti lény, «*természetes szervezetnek*» (organizmusnak) mondható. Ezzel szemben ugyancsak a «szervezet» szó ellentétes alakulatot is jelölhet: oly valamit, amit többé-kevésbé tudatos akarat teremtett, «szervezés» hozott létre. Ez az előbbivel szemben «*mesterséges szervezetnek*» (organizációnak) mondható. Látható, a szervezet szó alkalmas tisztázatlanságok fenntartására. A mesterséges szervezetet mondhatnók «*szervezetnek*» is, ez azonban ismét általánosabb jelentésű, hiszen egybeeshet a struktúra fogalmával és célszerűtlen volna a szervezet szót a közhasználattal ellentétben megszükitett jelentésében venni alkalmazásba. Egyetlen lehetőség volna e téren a mesterséges szóalkotás; pl. az egyezmény mintájára lehetne beszélni szervezményről; ez eljárás azonban ugyanazon nehézséget hozná magával, mint amit általában minden mesterséges szóalkotás magával hoz, kezdetben homályosságot, mindenestre szokatlanságot.

Amidőn valamely alakulatról, társas egységről azt mondjuk: szervezetlen, a nyelvi kifejezés folytán egy negatívum, hiány kapcsolódik hozzá: «hiányzik a szervezettség». E kifejezés azonban nemcsak hiányt jelenthet, hanem jelentheti azt is, hogy «más osztályba tartozik, mint a szervezetek». Nézetünk szerint szerencsés körülmény volna, ha ez utóbbi szóhasználatot megszokhatnók s következetesen alkalmaznák. A kérdés világos feltevése a «közönség» problémájában is sokat nyerne azáltal, ha ama hiányra nem gondolnánk, mert itt — épúgy, mint más alakulatnál — a kérdés még vizsgálendő, vajjon a szervezettségnek hiánya előnyt vagy hátrányt jelent-e. Lehet (s erre nézve már vannak vizsgálataink), hogy a szervezettség hiánya, a racionális (szervező) faktor közbe nem lépte esetén oly organizmus áll előttünk, amely életképesebb alakulat, mint a «szervezett» szervezet. A társadalmi morfológiának hosszantartó elemzésébe fog kerülni ép e szempont szemmelkísérése. Vajjon mit nyer egy társadalmi egység azáltal, hogy szervezetlenségéből kilép?

Többen semmi kétséget nem látnak abban, hogy a szervezettség oly mozzanat, amely a társas egység, alakulat funkcióértékét, társadalmi jelentőségét minden körülmények között emeli. Fordítva pedig már eleve felteszik s bizonyítandónak nem látják, hogy a szervezetlenség funkcióhátrányt, alsóbbrendűséget és gyengeséget jelent. Hogy valamely társadalmi alakulat életére nézve mit jelent a szervezettség, általánosságban itt csak egy-két tételt állíthatunk fel. A szervezés mindenekelőtt *célracionális* jelent. A cél, melynek valamely alakulat szolgál, revízió alá vétetik. Tudatos megfontolás tárgyává válik az, hogy minek minő a normális célvonatkozása. Minden mozzanat eszközjelentőséget nyer, azaz vizsgáljuk, mennyiben vehető igénybe valaminő reális tény valaminő cél megvalósítása érdekében. A szervezés folyamatában mindenekelőtt a *lehetséges*

célok végiggondolása lép előtérbe. Már e «lehetséges» célok kérdésében értelmünk *szelekciót* eszközöl, oly értelemben, hogy mert itt valószínűsítésről van szó, mindennek alkalmazhatóságát, eszközértékét igyekszik megállapítani, ez eszközértékeket, mint reális erőket, egy cél érdekében mozgósítja, egymással kapcsolatba hozza, *koordinálja*. A célok gyakorlati felvétele e koordinációlehetőségtől függ. Vagyis a cél megállapításában, a «lehető» cél elgondolásában szerepet játszik a reális tényállás, a rendelkezésre álló eszközök sorozata. Viszont a rendelkezésünkre álló reális erőket ugyancsak a kérdéses cél szempontjából vettük tekintetbe. (Látható, hogy itt könnyen beállhat egy teleológiai *circulus vitiosus*, az eszköz a cél szempontjából s a cél az eszköz szempontjából kerül revízió alá.) Már most intellektualitásunk természetéből folyik az, hogy a célok világában csupán *korlátozott* (történeti) perspektívával rendelkezünk. A lehetséges cél mindig valaminő, konkrét jellegű helyzetállandóságra való tekintettel vétetik fel; azaz a történeti körülmények összességéből ismét *kiválasztunk* egyeseket, melyeket döntőnek, mintegy fixpontoknak tekintünk. Azon tények, melyek a jelen helyzetben *nem* juthatnak racionalitásunk körébe, szükségkép számításán kívül maradnak. Röviden: a célracionális körében nem jelentkezik az, ami a jelen helyzetben *még* irracionális.

Minden szervezet, mely egy bizonyos helyzetben alakíttatik s egy bizonyos cél kivételére eszközöket koordinál, ingadozóvá válik azon a ponton, amely ponton teljesen új helyzethez új *céltartalom* felvételével kellene alkalmazkodnia. A helyzet változás lehet olyan, amely csak aránylagos változást követel egy szervezet struktúrájában, lehet azonban olyan, mely az alkalmazkodóképesség határait túllépi. Gyakorlati tapasztalat, hogy racionálisan elgondolt s létesített szervezetek a változott körülmények közt már csak részben, avagy nem funkcionálnak. Ezzel szemben a nem-racionális, azaz természetes szervezeteknek mintegy hajlékonysága, lehető célvilágának új elemekkel gazdagodása — tehát nem csupán az eszközök rendelkezésre álló állománya — nagyobb. Általában kétféle szervezetet különböztethetünk meg e tekintetben, 1. Vannak *rugékony* szervezetek; ezek különböző helyzetben képesek megállani helyöket, képesek magukban új céltartalmat kifejleszteni s képesek e célok érdekében új eszközökre támaszkodni. Ily rugékonyág úgy egyéni (vezetői), mint kollektív alapon létrejöhet. 2. Vannak *merev szervezetek*; e merev szervezetek rendszerint egy bizonyos cél szolgálatában állanak, mert ép eme célra organizáltak. E merev szervezetek az előbbi szervezeteknél nagyobb mértékben kerültek intellektuális átgondolásunk, célkiválasztásunk s eszközköordinációnk alá, azaz «kiszámítottak». Viszont e szervezetek nagyobb arányú változások alkalmával mint használaton kívül helyeződő gépezetek kapcsolódnak ki, passzívum törvén az ő célviláguk s eszközrendszerüknek szinte gyökeres elavulását.

E megkülönböztetés, melyet tettünk általában a szervezetekre vonatkozólag, Bryce és Dicey által alkotmányjogi megvilágításban mutattattak ki. Szerintök rugékony és merev alkotmányok vannak; az előbbiek a tör-

¹ Dicey becses műve (*Bevezetés az angol alkotmányjogba*. M. ford. 1902. Akadémia) a szociológusra nézve jelentős tanulságokat szolgáltat.

téneti, az utóbbiak a racionális alkotmányok. Csak egy szempont mindez, mely arra utal, hogy a szervezethez gyakran merevséget hoz magával s ha a szervezetnek lényegéhez ép hajlékonyság tartozik, úgy a szervezethez nem hoz magával feltétlenül előnyöket. Vagyis a szervezethez nem *szükségkép* előny.

Még bonyolultabb kérdésünk, ha beszélünk arról, minő különböző *fokai* lehetnek a szervezésnek, illetve a szervezethez. Ez a kérdés: a szervezethez fok igen távol kezdődik és messze végződik. Számosan vannak ma is a szociológiai irodalomban, akik a szervezethez kérdésének vizsgálatát már a legelső lépésnél, t. i. a társadalom definíciójánál megindítják! «A társadalom» definíciójában ugyanis a «szervezet» felvételét kényszerűnek érzik. A társadalom mindig valaminő szervezet vagy szervezetszerű valami — mégha nem is gondolnak egy *sui generis* organicista alapkiindulásra. A szervezeten *alul* nem látnak mást, mint valaminő laza halmazt. Ebben az az elgondolás is megjelenhet, hogy a szervezetszerű összekapcsolás *általában* a társas egybefüggést jelenti. Ez a kiindulás is vizsgálendő probléma. Ha már a társadalmi összefüggés = szervezetszerű összefüggés, úgy vizsgálunk kell e «szervezetszerű» mibenlétét, de a szervezés *fokát* is. Nézetünk szerint ez az egész kiindulás, mely már a társadalom fogalmi megállapításánál felmerül, zavaros. Kérdezhetjük, ha a társadalom valaminő szervezet, ennek pedig okvetlenül valaminő szervezethez foka van, úgy hol «kezdődik», mely szervezethez fokon az, amit «már» társadalomnak kell tekintenünk. Erre a kérdésre az illető írók még nem adtak választ, lehet, nem is lehet erre végérvényes választ adniok, nézetünk szerint pedig erre a kérdésre *nem tartozunk* választ adni, mert ez nemcsak felesleges és mellőzhető vizsgálat, hanem téves kiindulásból ered: a szervezés kérdése csak *a morfológiában számbajövő szempont*. A kérdést nem szabad úgy beállítani, hogy szembehelyezzük a kaotikus «halmazt» és a «társadalmat». Ez a kaotikus halmazelmélet gyökerében az individualizmusra vezet vissza. Ennek volt az a feltételezése, hogy az egyének halmazban vannak, *vagy* pedig társadalomban. Téves az a felfogás, mely szerint az egyén valaminő alaprealitás, melyből egy másodlagos társadalmi realitás szerkesztődik vagy szerkesztetik. A «szervezeti fok» problémájának zavarai tulajdonképp egy eredetileg hibás halmazelméletből, anthropoatomizmusból származnak s az alapkiindulás hibás voltával együtt kell elvetnünk a hibás következményeket is.

Sajátságos az, hogy a társadalomnak már fogalmi megállapításánál bizonyos előfeltevések és *várakozások* nyomulnak problémakörünkbe. Az individualizmus az emberi halmazt már eredetileg is túlságosan lazának tételezi fel, úgyhogy ez, a halmaz, mint épületkövekből álló tömeg, szinte tetszés szerint rendezhetővé, formálhatóvá válik. Ha az egyén oly mértékben önálló realitás, mint azt az individualizmus alapján felveszik, úgy a társadalom szinte korlátlan mértékben válik szerkeszthetővé. A társadalom így szabad egységekből *konstruálható* valami. Az individualizmus alap-

¹ Hogy csak a hazai írókra hivatkozzunk, Angyal Pál definícióját idézzük: «A társadalom közös érdek által egybekapcsolt, egymásra kölcsönhatást gyakorló és összműködést kifejtő *szervezett (!)* emberhalmaz. (Szociológia. 2. kiad. 1924. 21. 1.) Nézetünk szerint ez a sok tekintetben szerencsés meghatározás semmit sem veszít azáltal, ha a szervezethez utalást elhagyjuk.

feltevései mögött a racionalizmus s az ész erejébe vetett bizalom — hit, tehát emocionális állapot — rejtőzik. Ez az emocionalitás várakozásokkal kapcsolatos: ama jogosnak látszó várakozást ápoljuk, hogy a társadalommal szemben az ész hatalmas, a társadalom racionalizálható. Íme, az individualizmus mögött emocionális tényező is lappang, az individualizmus nemcsak teoretikus valami.

A szerződéses államelméletekben, az észjogi konstrukciókban egy aktív korszak uralkodó emocionalitása lüktet; benne van az ember teremtő vágya, az ész hatalma, mely a társadalom keretében a *szervezettség túlbecsülésére* s végeredményben a társadalom tökéletes szervezhetőségének utópiájára vezet.

Ezzel szemben a másik felfogást a romantikus állam- és társadalomfelfogás jelzi. Amíg az individualizmus alapján a társadalomelőtti állapot puszta halmaz, amelyből a társadalom konstruáltatik, addig a romantikus felfogás értelmében eredetileg a társadalom a létező, ebből ered vagy eredhet az egyén. A társadalom *természeti* organizmus, nem pedig racionalista műtermék. A társadalom szervezésében a jog sem játssza azt a szabadon szervező, csaknem teremtő szerepet, mint racionalista alapon. Nincs meg a szervező hit, mert e felfogás eredetileg túlszorosan kapcsolt együvé minden elemet. A társadalom maga nő, fejlődik a maga élettörvényei szerint, e növésbe a társadalom minden része, «szerve» belevonódik, mindegy az egésztől függ. Észszerű változtatások csak a részleteken indulhatnak meg, ez azonban az egésztől függ, melynek sorsa nincs a mi kezünkben. Tehát mindent a társadalomkozmosz öntörvényűségére kell bízunk, az emberi, korlátolt akaratot változtató szenvedélyében lemondásra kell inteni.

Mind a két felfogás, a racionalista és az organikus-romantikus felfogás a realitás igaz képétől eltér. Nemcsak azért, mert hiányosan szemlélte a társadalmi valóságot, hanem azért is, mert belekapcsolódtak észrevétlenül oly *eredők*, amelyek nem tehetők elméleti állásponttá; e eredők mind emocionális állásfoglalások *ép a társadalom szervezhetőségére nézve*.

Azok, akik konzervatívok, helyesebben a stabilizmus felé hajlanak, önkénytelenül az organizmus felé, a romantikus kor felfogása irányába gravitálnak. A reformerek viszont akaratlanul a racionalista individualizmus felé. Így a szociológusok felfogásában sem mindig a teoretikus véna jelentkezik, hanem társadalomfelfogásukat bizonyos lappangó, egyéniségük magvát hordozó *diszpozíciók* mozgatják. Ez sajátos tény, nemcsak a szociológiában látható: a valóság felfogását nem az elméleti kutatás-ösztön, hanem egy rejtett gyakorlati véna dönti el. A romantikus az állam és társadalom keretében az egyént szoros relációban látja bekapcsolva. Az egyének megvannak, de nem az önállóság, hanem a beolvadás értelmében *kell* szerepet vállalniuk. Minden társadalmi alakulat végre is csak alárendelt «szerve» lesz valaminek, minden egység gondolat alá helyezhető valami. Az individualizmus alapján viszont az egyén szabadon csoportosítható atom.

A helyes felfogás a kettő közt található meg: a társadalom sem nem

¹ Kitűnő példája ennek Savigny.

laza, sem nem túlszoros együtteség, a társadalom megengedi a racionalizmus érvényesülését is — a maga helyén, viszont nem mutatja átlagosnak és általánosnak az individualizmust: egyén ismét csak bizonyos körben és feltételek mellett lehetséges.

A racionalista és romantikus felfogás úgy állnak szemben egymással, mint tézis és antitézis. Ha szabad e hegeli fordulattal élnünk, a mai időkben érkezhett el a kettő után a szintézis. *Ma* látjuk úgy a társadalmat, hogy megvan benne az organikus öntörvényűség és a szervezhetőség is. E belátás a *társadalmi morfológia* problematikájában jelentkezik.

E társadalmi morfológia azt látja, hogy a társadalom tagjai különböző «köröknek», társas egységeknek *egyidejűleg* lehetnek alkotó elemei. Az állammal szemben lehet állam-«polgár», egyben egyházával szemben «hívó», családjának «tagja», a megélhetés keretében lehet valaminő «üzem» résztvevő munkása, lehet valamely szellemi irány «részesese», lehet valaminő akarát (pl. választásoknál) «hordozója», lehet valaminő írónak «közönsége» stb. Az egyénben különböző kötelek találkoznak, az egyén keresztezés! pont, de mindé társas relációk mellett önálló alany, azaz «egyén» is. Az egyén társas bekapcsoltsága részben a *születési* körülményekből adódik (család, rokonság), részben társadalmi helyzetével áll kapcsolatban (rangja, tekintélye, vagyoni viszonyai), részben önkényt vállal társas kapcsolatot. Ezekben a kapcsolatokban tehát már *egy egyénnél* megtaláljuk úgy az organikus-romantikus természetes lekötöttséget, mint a racionalista önkéntességet, a szerződési elvet. Ha pedig nem az egyént, hanem a társas egységeket nézzük, úgy szemben találjuk magunkat a legkülönbözőbb szervezetekkel, például természetes szervezettel, minő a nemzet, mesterséges szervezettel, minő egy gazdasági vállalat, társulat stb.

A társadalmi morfológia a szociológiai kutatás legempirikusabb irányú ágazata. Gazdagon özönlenek elénk a legkülönbözőbb jellegű tények: vizsgáljuk az alakulatok funkcióját, az alakulatok egymásközi viszonyait. Az élet ezerféle koncentrációja köti le a figyelmünket; a különben absztrakt általános szociológia (a társadalom elmélete) ezen a szociálmorfológiai síkon lesz egyre vonzóbbá, a társadalom életének képe egyre tüzetesebben analízáltta.

A régebbi szociológia mintegy makroszkópiái vizsgálat; a mai szociálmorfológia mintegy mikroszkópiái vizsgálat. Simmel nyomtatékosan utalt arra, hogy ez utóbbinak végre meg kell indulni. És eljutott a társadalomnak mintegy «histológiai» vizsgálatához, amely azonban csakhamar a társas viszonyformák vizsgálatára szorítkozott. E viszonyformák száma végtelen, e téren ma is bizonytalan irányban halad a kutatás. A társas viszonyok a társas akciók alanyainak célvilágától függnék, e cél világ jobbra pszichológiai kérdést jelent. Ennek folytán az ú. n. *formális szociológia* súlypontja könnyen áttolódik a társadalom lélektanába. Ugyanoly tendenciával, az alapos, empirikus szociológia mikroszkópiája érdekében mi a társadalmi *morfológiát* tartjuk legelsősorban akcióképesnek és szükségesnek.

¹ V. 5. rövid szemlénket: *A szociológia haladása az utolsó tíz évben*. Földr. Évkönyv. 1926.

III.

Még egy történeti visszapillantásra szorulunk, hogy a közönség problémáját történeti szemszögből is megérthessük. E történeti visszapillantás csupán néhány pillanatra foglaloztathat itt bennünket, lévén ez tulajdonképpen történetírói feladat.

A közönségről adott alábbi meghatározás kétségtelessé teszi, hogy közönség mindig volt és mindig lesz. Mindazonáltal a közönség történeti szerepe, súlya koronként rendkívül különböző. Függ az emberek térbeli érintkezésétől, a közlekedés lehetőségeitől, függ a gondolat kifejezés korabeli színvonalától, függ a kifejező eszközöktől, a sokszorosítás technikai berendezéseitől, a politikai viszonyoktól, melyek a gondolat vándorlását megengedik stb.

A középkor rendi társadalmában nagyjában annyiféle közönség van, ahány rend. A gondolkodásmód, a nézetek, a törekvések és eszmék rendileg meghatározottak. Ámde ezen belül uralkodó a térbeli partikularizmus s *ezzel* jár a szellemi partikularizmus. Uralkodó egy világnyelv, a latin, de viszont az érdeklődés iránya vidékenként más, az érdeklődés intenzitása ismét szerfölött különböző vidéken és városokban. Tehát itt is lehetséges sokféle közönség, de ezek csekély érintkezésük folytán egymást nem termékenyíthetik meg. Hasonlattal szólva a szellemi energia szétszóródott, nem találkozik, nem ütközik a sokféle irányzat kezdő csirája. Egészében véve a középkori mentalitás stabilis, változásai lassúak. A tekintély elve uralkodik, a hagyomány szent, a kritikai véna elapad.

Az újkor kezdetén kialakulnak a nagy monarchikus államok. Ezek a vidéket magukba vonják s a vidék szellemi életét egyre inkább centralizálják. Nem mindenütt lehetséges ez. Sokhelyütt megmaradnak a városi központok, Olasz- és Németországban legfőképpen. Itt egyre élénkebb, bár a maihoz képest még mindig igen csendes közönség-élet lüktet. A társadalom összes szellemi fórumai közül a fővárosba koncentrált szellemi élet s az abszolút fejedelmi udvar légköre feltűnő.

Lényeges az, hogy mindenfelé az állam veszi kezébe a kezdeményezést. A közönség még nem érzi a maga erejét. Látja széles vonalon az állami erőt, behódol két század leforgása alatt az étatisztikus, államközpontú fel fogásnak.

Ámde az állam sok téren csekély erejű; főképp gazdasági téren indul meg a merkantilizmus túlságaival szemben az ellenhatás. Másrészről ugyancsak a szabadság felé hajlik az irodalmi és tudományos kritika. Az akadémiák állam által alapítvák (Magyarország kivételével); főszerepük a kritikai irányítás. E szerepkör csakhamar a művelt, vagyonos és agilis «harmadik rendre» száll át. Az irányok sokfélébbek, a viták élénkebbek — a XVIII. században a középkori stabilizmus megszűnik utolsó maradványaiban.

Megkezdődik az állami hatalom ellenőrzése is. Új elméletek befolyása alatt az emberek politikai faktoroknak kezdik magukat érezni, a vita-kérdésekben igen nagy szerepet kezd játszani a politika. A liberalizmus századában a szabad szervezkedés érkezik el a szabad véleménynyilvánítással, így a XVIII. század végén s a XIX. elején születik meg az az

ezerarcú «közönség»,¹ mely egyre élénkebb, egyre aktívabb, politikai és szellemi igényeiben egyre követelőbb, de szellemi tartalmában egyre gazdagabb is.

A szervezkedés nagyarányúvá válik a gazdasági életben. Most már az államon belül oly aktív szervezetek vannak, amelyek nem a régi decentralizált polgárság szerénységével húzódnak meg a vidékeken, hanem befolyást nyernek az államra, Az individualizmus most már csak elméletben van meg; a valóságban szinte mindenki szervezetek tagja. A szellemi irányok sokfélesége közben pedig az egyénnek tájékozódnia kell, «közönségekhez» csatlakozik, mintegy lelkileg tömör ül, társakat keres akcióba kezd.

Most már nem úgy áll a dolog, mint régebben, midőn a politikus úgy képzelhette, hogy az államhatalom egyes «állampolgárokkal» áll szemben. Amíg a centralizált államhatalom gyenge közönségkultúrával állott szemben, az állami hatalom kézen fogva vezethette az embereket. Amikor a közönségnek megnőtt a — kivált gazdasági — tudása, vagyonilag és szellemileg önállóbb lett, a közönség kezdi vezetni az államot. Az atomizálódott közönség helyett kompakt közönségek vannak. Az államhatalom pedig azt is kénytelen látni (mi az államelméletekben még alig szerepel²), hogy tulajdonkép nem emberhalmazzal áll szemben, hanem óriási szervezetekkel is. Elég az Egyesült-Államokra gondolnunk, a trösztök rendkívüli befolyására. Ugyanígy megvan e befolyás szellemi oldalon is. Régen csak az egyház lehetett «állam az államban». Most kevésbé láthatóan ugyan, de sok állam van az államban, sok vezető, kormányzó, szervezet, sőt latens kényszerítő szervezet is.

A XIX. században uralkodóvá válik az organizacionizmus, szervező hit, mely áthatja az egyeseket. Kivált a század közepén élénk a közönségek élete. A század végén már nagyobbak a tömegek, áttekinthetetlenül nagygyá növekszik minden, 3 végre az egyén visszavonul, átengedi ismét a kezdeményezést vezetőknek, persze az ő vezetőinek, kik iránt bizalommal van. Látjuk, hogy a közönségnek mintegy virulenciája a XIX. század folyamán is hullámszik.

¹ Tarde arra utal, hogy a közönség alakulásához bizonyos fokú *rendszeres* érintkezés szükséges. «Un public special ne se dessine qu'à partir du moment, difficile à préciser, où les hommes adonnés aux mêmes études ont été en trop grand nombre pour pouvoir se connaître ainsi personnellement, et n'ont senti se nouer entre eux les liens d'une certaine solidarité que *far d'impersonnelles Communications d'une fréquence et d'une régularité suffisantes* (L'opinion et la foule⁴, 1922. 8. 1.). Csakhogy ezt a gyorsabb és rendszeresebb érintkezési szükségletet nem találjuk minden korra nézve döntőnek. A régebbi korok lassú és rendszertelen érintkezései mellett közönség azért alakulhat, mert az életproblémák változásai is lassúak. Tarde a modern, idegebb közönségre gondol, de egyúttal a gyorsabb problémaváltozásokra is.

² Az «alig» szereplést mint teoretikus értelemben ki nem fejlett problémák kapcsolatát értjük. Hogy miképp szerepelnek hatalmas organizációk államokban, íme egy példa, Jellinek (*Allgem. Staatslehre*³, 1914. 106): «Auch das politische Leben des Staates kann durch *Vereine* tiefgehend beeinflusst werden — man denke an die Ligue, den Jakobinerklub, die Chartisten. Wenn irgendwo, so kann das Schlagwort von dem Kampfe der Gesellschaft mit dem Staate bei den *Vereinen* Wahrheit gewinnen, weil *hier Organisation gegen Organisation steht.*» A példák forradalmi időkből valók s feltűnő, az egyesületek szinte abnormisakká válnak.

³ V. ö. dolgozatunkat: *A közvélemény erővesztésének okai a modern társadalmakban*. Bp. Szemle, 1926.

A szervező hit befolyása alatt a társadalom telve lesz reformeszmékkel és szervezett alkotásokkal. A társadalom szabad kötetlensége, versenykáoosza mellett kivált a szocialista tábor képviseli a racionalista elvet. A valóság rögös akadályával nem igen gondolva — sajnos, egyoldalú ökonomista alapon — óhajtják egész társadalomszerkezetünket átrevideálni. Ez is közönségmozgalmakat támaszt, híveket toboroznak, ellenfelek lépnek fel velük szemben. Az állammal szemben a közönség egyre aktívabb és mindenestre hangosabb. A gondolkodás már nem annyira államközpontú, ez államközpontúságot a liberalizmus lecsökkentette, úgy látszik, a szocializmus ismét erősíti. De viszont a szocializmus türelmetlen, mert szektárius elveivel — ha vitatartalomban gazdagítja is — tényleges szabadságában bénítja a közönség életnyilvánulatait. Egykor a technikai akadályok s az állami béklyó, most társadalmi mozgalmak, «pártok» feszélyezik a közönségeket alakulásukban és normális kiegyenlítődesi folyamataikban.

A közönség, látni fogjuk, célvilágot kialakító fórum. Amidőn e célvilág forrongásba jő, a közönség élete felújul. Midőn a célvilág stabilizálódik, a közönség passzívvá lesz. Lamprecht azt mondotta: vannak *konstruktív* és *kritikai korok*. A közönség a kritikai korokban lendül tevékeny életre, bár a szilárd céltartalmú korokban sem pihen. Ott a célok, itt az eszközök kérdéseiben van nagy divergencia. Szellemi mozgalmakat támaszt és táplál ez is, az is. E szellemi küzdelmek folynak le oly szabad, kötetlen társadalmi alakulatban, minő a közönség. Lássunk most részletesebben életviszonyaiba.

IV.

A «közönség» szó használatánál igen feltűnő e szó roppant tág alkalmazhatósága s hasonlóképp meglepő, hogy e szó rendkívül sokféle alkalmazásában nem szokott kétség felmerülni. Ha azt mondjuk, hogy egy hírlapnak megvan a maga közönsége, tudjuk, mit értünk ezen: az olvasók táborát. Egy ma élő írónak szint én ily ért elembe van közönsége. Egy színház közönsége az, aki oda szokott járni, a parlamenti tárgyalásoknak is hasonlóképp van közönsége. Általában azt mondhatjuk: a közönség élő, társadalmi szerepet vivő tényezők állandó hatásköre az emberek bizonyos csoportjában. Első meghatározásunk még tág, ezt szűkítenünk kell, mert a jelenségeknek csak egyik oldalát vettük tekintetbe, azt, hogy valahonnan hatások indulnak ki s valakiket e hatások érnek.

Nemcsak ma élő egyesekről (pl. író) avagy csoportokról (pl. parlament) lehet itt szólnunk. Elmúlt idők kiváló emberei ma is hatásnyújtó tényezők lehetnek, eszerint meglehet a maguk közönsége. Így ma is beszélhetünk Sophokles avagy Shakespeare «közönségéről», szent Ágoston avagy Assisi szent Ferenc közönségéről. Van közönsége az emberiség régi tanító-mestereinek, Platónnak és Kantnak, kik írásaikon keresztül hatnak, aktuálisan és állandóan, van közönsége Euripidesnek és Goethének, kiknek műveima is színpadra hozzák vagy olvassák. Viszont egyes írók «már nem találnak közönséget», nem mondhatjuk, hogy Hamann zavaros írásainak ma is megvan a közönsége, mint egykor volt, elfeledett írók és hatásképtelen írók nem találnak közönséget. Épúgy nincs közönsége oly politikusknak, kinek politikai iránya s a mai idők közt már nincs összefüggés, kinek tettei a ma

számára már nem jelentenek programot, pl. nincs közönsége XII. Károlynak stb.

Más eset áll előttünk, amidőn valamely figyelmeztetés szól a «közönséghez» (pl. a növényzetet a «közönség» figyelmébe ajánljuk); itt arról van szó, hogy egy bizonyos helyen megfordulni szokott emberek bármelyikével lép a figyelmeztető közeg érintkezésbe. A vasútnak is, mint közlekedési eszköznek, egy váróteremnek is megvan a maga közönsége. Előbb oly közönségről volt szó, amely egy *szellemi* tartalom felé fordul.¹ A közönség figyelmi irány közössége által összekapcsolt; Az utóbbi esetben az egyes ember csak esetlegesen, mintegy élettevékenységeinek átmeneti fázisában jut *térbelileg* oly helyre, hol másokkal ugyanazon helyzetben van. A két jelentés közt kevés érintkezés van, de a szóhasználat mégsem egy egységes jelentést bomlasztó, mert látni fogjuk, egy közös elemet tartalmaz mindkét szójelentés. Máris beszélhetünk:

1. *állandó közönségről* (pl. egy író közönsége); a csoport itt is fluktuál, de szellemi irányában többé-kevésbé állandó;

2. *alkalmi közönségről*, mely szinte véletlen összetevődésű, pl. egy park, egy hajó közönsége; mindamellett, hogy ez szinte véletlen alakulat, e közönség sem a tiszta véletlen folytán került együvé: az egyik ép úgy kereste a park, mint a másik a hajó használatát, találkozásuk tehát nem oly incidentális, mint a tömegé.

A tömeg *tiszta incidentális alakulat*, a közönség még leghígabb alakjában s összetételében sem tisztán incidentális. Ezzel máris az összehasonlítások terére léptünk. Mielőtt tovább jutnánk, körül kell tekintenünk többféle morfológiai alakulaton.

A társadalmi alakulatok közt legrégebb figyelemben a *szervezetek* részesültek, oly alakulatok, amelyek megnevezettek, megnevezhetők (nem anonimok). Ezek határozott célja tudott vagy kimutatható: e cél szolgálatában állanak a szervezetek tagjai, kik e célokat tudják és vallják. Nevük sokféle lehet (társulat, szövetkezet, testület stb.), de általában *egy célfaj* szolgálatában állanak, tehát *monotelikusok*.

E szervezetek szembeállíthatók a cél szempontjából azokkal a társas egységekkel, amelyeknek célvilága sokfelé ágazó, tehát nem is lehet mindenemű cél állandóan a felszínen, nem lehet az összes, lényegükkel harmonizáló cél időszerű. Ezek az alakulatok «*közösségek*» (*Gemeinschaft*), pl. család, nemzet. Ezeket *politikus* alakulatoknak találtuk. Ezeket nem lehet «szervezni», ezek alakulnak idők folytán, függetlenül racionális szervező aktusoktól. Nem lehet pl. egy család avagy egy nemzet létrejövését «szervezés» útján elérni.

Egy kultúrpolitikai tényállás kapcsán arra jöttünk rá, hogy a modern kor társadalmában, sajnos, több helyen találunk oly agglomerátumokat, halmazokat, amelyek nemcsak célban szegények, hanem szinte célüresek; ezek *atelikus* halmazok.³

¹ Tarde szinte következetesen e szűkebbkörű meghatározásra gondol, miután szerinte a közönség «une collectivité purement spirituelle, comme une dissémination d'individus physiquement séparés et dont la cohésion est toute mentale. Tág meghatározásai mellett aztán téves következmények is akadnak (mint a 13. l.-on): «le public pourrait être défini une foule virtuelle».

² *Egy új szociológiai irányról*. Társadalomtudomány. 1925. évf.

³ *Vállalatok a kultúrpolitika alapvetésében*. Prot. Szemle. 1926. évf.

Találhatók végül oly társadalmi alakulatok, amelyeknek célvilága csak ép kialakulóban van. Ezek oly képződmények, melyek mint salaktalan csoportösszefüggések» ismeretesek avagy «amorf képződmények». Ezek közé számíthatjuk i. a tömeget, 2. a klikket, 3. a szervezetlen célegyesüléseket, 4. a közönségeket. Ezeket összefoglaló néven *protelikus alakulatoknak* lehet elneveznünk. A célélőttiség természetesen nem egyforma az említett négyféle alakulatban: a célgondolatok indulnak, forronganak, tudatosulnak, intenzívebbé válnak, terjednek, végül lerögzítődnek s a teljes kialakulás esetén élénk állnak az ép említett egycélú (monotelikus) alakulatok, szervezetek. Csakhogy az ép a sajátos, hogy a protelikus alakulatok ép eddig nem tudnak soha eljutni anélkül, hogy lényegük megváltoznék. Ha eljutnának idáig, úgy már a tömeg megszűnnék tömeg lenni, a közönség közönség gyanánt szerepelni stb. Úgy már az egy cél faj érdekében való beállítotttság — *ezt jelenti* ép a szervezetség — keríti hatalmába amaz alakulatokat és «szervezett tömeg» *contradictio in adjecto* volna épúgy, mint a «szervezett közönség.» Ez alakulatok ép szervezetlenségükben igen érdekesek, mert mozgékonyak, szerfölött aktívak vagy azzá lehetnek. E szervezetlen alakulatok roppant kiemelkedő történeti szerepe irányította figyelmünket éppen ezekre, ezért vizsgáltuk¹ különösebb figyelemmel a politikai párt szerepét, szociológiai sajátosságait. Most a közönség vizsgálatára térünk, tekintettel arra, hogy a tömeg kérdését Le Bon nagyjában kielégítően vizsgálta.

A szervezetlenség épúgy, mint a célélőttiség, különböző *fokokban* található fel amaz alakulatokban. E tekintetben kétféle mozzanatra mutatunk rá a szervezetlen alakulatok² sorában:

1. *reaktív* jellegű csoportokra, minők a tömegek s a közönségek; látható, e «reaktív» jellem szorosán összefügg a célélőttiséggel;

2. *proaktív* jellegű csoportokra, minőnek mondtuk a szervezetlen célegyesülést. Ilyen egy szervezést nem nyert írói társaság (mely még nem «társulat»); sajátos csoport ez: közös célért máris állandóan és harmonikusan kooperál, holott nincs szervezete; a szervezet a célgondolat hatalma folytán másodlagossá, szinte külsőséggé, *formalitássá* válik.

E szervezetlen csoportok közül csak a tömeggel számolt kifejezetten a szociológiai tudomány.³ Valóban sajátos alakulat incidentális csoport, mely különös izgalmak hatása alatt lelki múltjuktól, célviláguktól többé-kevésbé elszakadt embereket egyesít; tipikusan protelikus alakulat a szervezetség nyoma nélkül. A tömeg és a közönség célélőttisége közt azonban különbségek vannak. A közönségnek külső megjelenésében kétféle alakját vehetjük észre, van:

1. együttlevő vagy *jelenléti közönség*, minő színházban, gyűléseken, előadótermekben stb. van előttünk;

2. *szétszórt közönségcsoport*, minő egy hírlap közönsége, egy író vagy irány «tábor».

¹ V. ö. előbbi dolgozatainkat: *A politikai párt társadalombölcselete*. Társ. tud. 1924, 45—62. 1. *A politikai pártok típusai*. U. o. 1926. 56—71. sk.

² Imént említett első dolgozat 59. l.

³ Többször összegeztük nézeteinket s így itt csak futólag érintjük: V. ö. *Társadalomalkotó erők* «Tömegelektan és társadalmi morfológia» c. fejezet. *Tömegelektani erők a hadseregben*. M. Figyelő, 1917. és *A közgazdaság- és társadalomtan elemei*, 1921. 107 sk.

Rendesen az előzőre szoktunk gondolni, tucatmeghatározásokban¹ is legtöbbször az előbbiről van szó, holott szociológiailag sokkal fontosabb a második s alább is célszerű lesz legfőképpen az utóbbira gondolunk. A közönség *külső megjelenési módjai* egymásra utalnak. Könnyű észrevenni, hogy a közönség együttléti alakja nem eredeti alakulat, hanem mögötte, illetve előtte szétszórt közönségnek kell léteznie. Az együttlét csak egy határeset, mely bizonyos tömörítés, összehívás, rendezés után jó létre. Már nem mondható a közönség együttes és incidentális csoportnak, minő a tömeg, mindamellett van egy-két jellemvonása, mely a közönséget hasonlóvá teheti a tömeggel. Mind a kettő egyezik, mint már láttuk, abban, hogy protelikus alakulat: a maguk szervezetlenségében nem látják maguk előtt azt a kollektív és aktuális célt, melyért működniök kell.

Ebből származtattuk le² a tömeg azon sajátosságát, hogy önkénytelenül vezért keres. Minél kevésbbé ismeri egy alakulat a maga célját, annál ösztönösebben keres oly egyéniséget, mely az ő célvilágának hézagait kitölti, célvilágának zavarait eloszlatja. Vezér keresésére lelki szükség hajtja általában a szervezetlen alakulatot. *Ami hiányzik a csoportban, azt keresik egy egyénben.* Ahol hiányzik a célok szilárd mederbe terelése szervezet, alapszabályok, vezetőség útján, ott erőteljes és *aktuális* szükséglet a vezér keresése. Ez állapotot röviden vezérvárasnak mondjuk. A tömeg eme sajátos feszültsége, várakozási állapota megvan a közönségben is: a közönség is hatásadó forrást vár, mert általában célösszefüggést, szilárdságot keres, tehát: *a közönség bizonyos feszültségben lévő csoport valamely céltartalom, irányítás befogadására.* A tömeg és a közönség közt e tekintetben jelentékenyebb különbségek is találhatók.

A tömeg várakozási állapota erőteljesebb s rögtönibb kielégítést keres, A tömeg, mint protelikus alakulat, nemcsak szervezetlensége, célkáoza folytán van erős várakozásban, hanem azért is, mert tagjai tömeglényvé devalválódtak. A tömeglények valamely erősebb izgalom, szenzáció útján kerültek együvé s kiestek normális életfolyamataikból; szokatlan helyzetbe jutottak, eltűnőkké válnak a tömegben, összezsugorodott énjükben az «atomézés» kerekedik felül. Ez állapot lényegesen megváltoztatta egyéniségüket, főképp ennek egységét bontotta meg: lelki múltjuktól, sorozatos élményeiktől, tapasztalataiktól az emberek elszakadtak s most egyéniségfosztottan keringenek egy áttekinthetetlen, zavaros életű csoportban. A tömeglények tehát rögtönös hévvel keresnek irányítót; A tömeg incidentális alakulat, tehát kész *incidentális vezetősuggerziójának* magát alávetni. A tömeg várakozási állapotának sajátságos kirobban kezdetben- az incidentális vezető elfogadásában, majd heves elhatározásokban, mint ahogy ez természetszerű általában ott, ahol az egyéni lélek célfolytonossága, szilárd telikus áramlata csökkent vagy megszűnt, ahol az egyén, hacsak átmenetileg is, tömeglényvé változni kényszerült, hol a tudat szinte Íratlan lappá változott egy egyéniségbontó tömegizgalom hatása következtében.

¹ Ide iktatjuk e lexikális meghatározást: «Publikum, Menschenmenge, ihsbesondere die zu einem bestimmten Zweck (Genuss einer Schaustellung u. s. w.) versammelte». (Brockhaus.) Nem érdektelen megfigyelni, hogy lexikonok ép társadalommorfológiai téren gyalórk, szinte ügyefogyottak.

² Id. ért. Magyar Figyelő, 1917.

A tömeg rögtöni heve abból a visszas állapotból származik, hogy egész lénye a felvehető célok kezdeti krízisei köré vonódik.

A közönségnél eme, szinte abnormális vonások nem lépnek fel; nem lép fel az egyéniségbontó izgalom, nem kerülnek váratlanul együvé egy áttekinthetetlen tömeges csoportba, nem lép fel az atomézés a maga felelősségrontó hatásával stb. Mindamellet a közönség is vár valamire, *a közönség is speciális hatásváró alakulat*. Várja az irányítást, amelyhez a maga érdeklődésével kapcsolódhatnék, szóval várja telikus megtöltődését, várja az irány tartalmát. E ponton megszakítjuk a vezető kérdésének további elemzését egy előzetes társadalomlélektani tényállás megvilágítása céljából.

V.

Figyeljük meg a társadalom szellemi életének széles köreit. Az egyesek sohasem állanak elszigetelten, a Robinson-állapot lelkileg nem lehetséges, mindenesetre abnormis állapotnak volna tekintendő. Az egyeseknek megvan a maguk életköre, megvannak életproblémái, de alig van probléma, mely túl ne terjedne szűk társadalmi körön. Az egyén élete megküzdésére szolgáló erők szűkösek, az egyén mások szellemi behatására, tehát szellemi támaszokra szorul. A rendkívül sokféle társadalmi probléma közepette «szellemi támaszokat» sokféle helyen keresheti. Akinek főképp vallásos élete keres kielégülést, ily körökhöz fordul, az esztéta ismét a művészeti irányokban keres tájékozódást stb., mindenki *gravitál* valahová, lelki életének receptív felületét egy bizonyos irányba fordítja. Amde ez 3 fordulat *nem pillanatnyi*. Az illető életérdek, mely érvényesülést keres, tartósan keresi ama szellemi támaszt. Azt mondhatjuk: az egyén életében kifelé forduló, szociális jellegű *állandó figyelmi irány* s figyelmi *lekötöttség* jelentkezik. E figyelmi irányulásnak kezdő fázisa a tapogatózó-tájékozódó fázis: a *merre* menjünk, a még-ha tározódó-rögzítődő fázis: a *hova* jussunk. Az egyén döntött, de itt mindég akaratunk irányáról van szó, mely sohasem fix. Számos eldönteni való kérdés marad az élet egész folyamán.

Az említett érdeklődési koherencia tudatéletünknek általános természetével, szinte hajlamos egyoldalúságával szorosan egybefügg. Mi tartja össze a tömeget? A tömeg incidentálisan keletkező izgalma, mely *hirtelen* egy irányba tereli a gondolkodást, a lelki életet koncentrálja, a tudatmezőt szűkíti. Ez a *tudatszűkülés* szinte általános diszpozícióra támaszkodik s ez a közönség életének is egyik alapja. Szűkülésre a tudat izgalom hiányában is hajlamos. Lelki világunk egyszerre sokféle tartalommal tartósan nem foglalkozhat: egy-egy időszakon belül az érdeklődési vonal megkeskenyedik, a tudat konkrét mesgyére terelődik, szellemi életünk (sit venia verbo) mintegy szűk lelki utcára talál. Ide koncentrálódik minden tevékenység. A tömeget valami szinte lenyűgözve tartja,¹ ez nincs meg a közönségben

¹ A tömegegyén a közönség tagjaival szemben lenyűgözött, egészében lekötött. Tarde nem a lelki élet múlt-tartalmainak kiesésére gondol, hanem arra, hogy az egyeseken megoszthatnak különböző közönségek, a tömeg nem osztozik. «On peut appartenir en meme temps, et de fait on appartient toujours simultanément, á plusieurs publics comme á plusieurs corporations ou sertés; on ne peut appartenir qu' á une seule foule a la fois. De la l'intolérance beaucoup plus grandes des foules et, par suite, des nations ou domine l'esprit des foules. parce que l'être y est

de valami hasonló igen, központ felé terelődés, a lelki múlt háttérbeszurlása (nem kiesése); a tömeget erős szenzáció tartja lekötve, a közönséget hasonlóképp valaminő egyoldalú gondolatcsoport: «aktualitás».¹

Morfológiai szempontból lényeges tény az, hogy az egyén csatlakozik valahová, hol *aktív* szellemi életének mintegy egyénenkívüli központjait találhatja fel. Az egyén sajátos, szervezetlen *élet koncentráció* körébe jut; ez életkoncentrációk a «közönségek». Most már előző meghatározásainkat azzal egészíthetjük ki, hogy *a közönségek az egyesek állandó figyelmi irányával lekötött s egybekötött szellemi életkoncentrációk*. Úgy is kifejezhetjük, hogy keletkeznek az egyesek szellemi érintkezéslehetőségei által kapcsolt *érdeklődéskörök*, speciálisan konvergens csoportok szellemi irányító központtal, mely ama köröknek mintegy telikus központját teszi ki. E közönségek célja a külön konkrét jellegű életproblémák, *célok kidolgozása*. Azaz végül így definiálhatunk: a közönség konvergens célalkotó csoport szervezetlen állapotban. Hogyan történik ez a sajátos, kollektív célalkotás, célok «kidolgozása?» Épúgy, mint a tömegben, vezetők keresése, kerek, egységes egyéniségek igénybevétele útján, mely felé, láttuk, a közönség is várakozási állapotban van. A tömegvezér nyersebb, durvább életformájú egyéniség, hiszen neki momentán kell hatnia egy vegyes összetételű és nagy csoportban, melynek színvonalát nem ismerheti, annak finomabb elemeire nem támaszkodhat. A tömegvezér egy átmeneti állapot kormányosa, ki tartósabb hatást, finomabb szuggesztív befolyást létesíteni nem tud. Eltűnik múlt szerepe után az ismeretlenségbe, mint ahogyan eltűnik maga az incidentális alakulat, a tömeg is. A közönség vezetője nyugodtabb, kialakultabb elme. E vezető — színvonal, értékes volta a szociológia ténysikján nem kérdés tárgya — általában *vezérszellem* néven nevezhető.² Míg a tömeg íratlan lap, a tömegvezető a gyors átmenetet képviseli, addig a közönség

pris tout entier, irrésistiblement entraine par une force sans contrepoids». Már most itt az a probléma, hogy az egyes honnan szerezheti amaz «ellensúlyokat»? Vagy másokból merítheti s ez lehetséges a közönség tagjainál, többféle közönség ellensúlyozhatja egymást; vagy magából, egyénisége múlt-tartalmából, tapasztalataiból. Nézetünk szerint az utóbbin van a súlypont s azért annyira megváltozott a tömeglény jelleme, mert e múltbeli «súlypontjaival» nem tudja momentán-felvenni a kapcsolatot.

¹ A közönség «aktualitás» iránti szomjúsága lehet pusztán momentán hatáskeltés eredménye Ily értelemben a közönség méltán komolytalan amorf-csoportnak vehető (mire Rückertnek egy gúnyos verse utal: «Das Publikum, das ist ein Mann, Der alles will und gar nichts kann; Das Publikum, das ist ein Weib, Das alles will zum Zeitvertreib», idézve Schaffle, *Bau- und Leben des socialen Körpers*, 2. kiad. 1896. I, 196. 1.). E könnyű fajsúlyú érdeklődés azonban sohasem tarthat fenn állandóan egy közönségkoncentrációt. Általában az aktualitás nem a pusztá *jelenhez*, hanem ép a *jövőhöz* való kapcsolódás. A közönségalakulásnál az aktuális mozzanat fontos, mert a közönség jövővé vonatkozó *elhatárolásaihoz* szükséges mozzanatokra szorul. Aktualitás tehát mindaz, ami *vonatkozásba jut* a jelenben kialakuló jövővel. Az aktualitás *nem önmagában*, hanem egy vonatkozás útján hat. Már most, ha felismerjük, hogy a közönség sui generis protelikus alakulat, látjuk, az aktualitás mennyiben bír jelentőséggel: a jövőgondolatok kialakítása érdekében van; e tekintetben a közönség *aktív* lény, munkálkodó csoport, nem pedig szórakozók laza kapcsolata.

² A vezérszellemet nem szükséges magasabb értelmi és erkölcsi kvalitással felruházottnak elgondolnunk. Itt pusztá ténylegességről van szó, tehát *tényleges* hatásképességről, tényleges vezetői szerepről épúgy, mint a hadvezérben sem keressük ab ovo az erkölcsi vagy nemzeti hőst, csupán a vezetésre hivatottságot, a tényleges sikerek elérését.

tartósabb alakulat lévén, oly vezérszellemet keres, ki őt *tartósan* tudja befolyása alatt tartani.

Kérdés, hogy a vezérszellem szinte monarchikus pozícióba juthat-e, kivel szemben a közönség csak a hódolat hangját hallatja? Korántsem. A közönség tagjai nem tömeglények, hanem megőrzik a maguk egyéniségét, ép ezt akarják tartalommal gazdagítani; a közönség mindenekelőtt csak összehangolást vár. Ezen harmóniára várakozás az egyéniség bizonyos részeinek feláldozását sürgeti, szinte *átlagosságot* keresnek az egyesek. Ez annak a tüneménynek oka, hogy nagyobb összejöveteleken kitűnő szellemek is készsággel meghódolnak igen átlagos elmék vezető befolyása előtt. A vezető tehát kezdetben átlagosítófaktor, aki kitudja érezni, hogy a közönség mely irányban hozható közös platformra: ez ennek a társításnak első fázisa, elemi cél, de nem végcél, kiindulás, mintegy lendületvétel, melynél, mint az ugrásra készüléknél, *visszafelé* teszünk néhány lépést, hogy aztán nagyobb lendülettel indulhassunk. A vezérszellem is mélyebb átlagot keres ösztönösen, hogy aztán társas, egyesült erőre támaszkodva magasabb társas cél felé törhessen. Megvan tehát a kollektív alapra helyezkedés eredeti vágya a közönségben, mely csak *bizonyos fokú* egyéniség-alarendelődést tűr meg ép a társasnak érzett cél érdekében.

A közönség, láttuk, vezérszellemekhez kapcsolódó, speciálisan koherens csoport, mely 1. egyéniségösszehangolódást, 2. céltartalma gazdagodását keresi, hatást váró egység. E várakozási feszültségek szempontjából azt mondhatjuk, hogy a közönség sohasem oly passzív, mint a tömeg, bár aránylagos aktivitása szempontjából mégis megkülönböztethetünk:

a) *passzív közönséget*, mely erősen a vezérszellem egyoldalú befolyása alatt áll, szinte türelmi állapotban foglal el várakozó álláspontot és

b) *aktív közönséget*, mely céljainak nem annyira megalkotását, mint inkább kiegészülését keresi, határozottabb irányú érdeklődése van, közös érdeklődésében konvergens csoport és maga is aktív.¹

Látjuk, bár a közönség névtelen, anonim, szervezetlen, szétszórt alakulat, van bizonyos lelki összetartása. A közönség tagjai époly kevéssé ismerik egymást, mint a tömeg tagjai, a közönség mégis sokféle jelből felismeri a maga létezését, sőt terjedelmét is (pl. az illető szellemi irány elterjedtsége, egy lap példányszáma, terjedelme, kiállítása stb. nyomán megbecsülve). Az író tudja, sejt, hogy minő a közönsége, átlagosan kiből áll, a politikus tudja, hogy «főképp» kiknek nézeteire kell tekintettel lenni. Ez a tény lehetővé teszi azt, hogy a vezérszellemek eleve berendezkedhessenek az ő közönségük igényeire. Mielőtt a közönséget szuggesztálnák, maguk egy *praesuggesztívó* folyamatán esnek át, azaz önkénytelenül alkalmazkodnak a közönség várakozásaihoz. Az igazi vezérszellemben erőteljes ilyirányú, közönségkisejtő érzék van, erre be tud rendezkedni, mint az a politikus, ki ezt mondotta pártjáról: «vezetőjük vagyok, tehát követnem kell őket». Ez megy végbe az írónál, költőnél, művésznél és a politikusnál egyaránt.

Azt találtuk, hogy a közönség a hatásvárás állapotában van; e hatás azonban, most látjuk, nem egyoldalú. Kétféle tényezőnek kell találkoznia:

¹ Szóba kellene hoznunk itt a «vita» folyamatait. Ezt már többen részletesen vizsgálták.

1. a *hatásvárók* tömegének, ez a hatásbefogadó, a recipiens, de amely sohasem teljesen passzív és

2. a *hatásadó* szellemnek, ki a maga részéről, ha nem is mindenben, a hatásváróknak eleget tesz, különben elveszíti a maga «közönségét», azaz vezérszerepéből kiesik. Ha ez a két tényező nem találkozik össze — a földolgozóban — harmonikusan, úgy a közönség közönyös lesz, a hatásadó szellem minden kapcsolatkeresése hiábavaló marad, a politikusnak nincs «tábor», egy iránynak nincsenek «hívei».¹ A hatásnyújtás tehát *hatásvonzást idélez fel*, egy centrifugális vezetőjellem egy centripetális közönségjellem mellett működhet.²

Láttuk a közönség szellemi arculatát, láttuk, minő társadalmi alakulat ez. Összefoglalóul még néhány vonást jegyzünk fel. A közönség élővilágában forrongó alakulat. A filozófust érdeklí az érték, a szociológust az *értékfordozó alany*. A legsajátosabb ezek közt a közönség. Protelikus és amorfi, szervezetlen. Nem is lehet ez másként, mert a szervezetnek már *megvan* a célja, a közönség keretében a cél ép kibontakozóban van, nem lehet tehát szervezet. A közönség a társadalom célvilágának *kibontakozási közege*, röviden: értékelő, szervezetlen «fóruma». A közönség élete (mint láttuk a III. fej.) hullámszerű: intenzívebb, mikor a célok — «kritikai» korszakban — forrognak. Általában a közönség e tevékenysége, aktív szelleme akkor erős, midőn sok oly életproblémáról van szó, amely nagy erőszervezet, például állam útján nem oldható meg. Téved az ösztönösen autokratikus hajlamú állam, ha a közönség életét sorvadni engedi, mert e szabad, kötetlen társas alakulat életét pusztá vezetéssel, állami racionalitással nem pótolhatja. Történetileg tehát a közönség szerepe akkor lép előtérbe, amidőn már kényszerűen súly esik a társadalom *öntevékenységére* amikor már oly sok — gondoljunk a gazdasági életre — és oly sokféle — gondoljunk a sokirányú szellemi életre — lesz a társadalmi feladatok száma; hogy az állam koncentrált hatalmával nem birkózhatsz meg velük. Így a problémák özőne társadalmilag nem oldható meg centrálisán, hanem mintegy periferikusan. Ily, mondhatnók, problémákban torlódó korokban lépnek akcióba amaz életkoncentrációk, melyekben lefolyik az értékelő és célalkotó munka. A technikai keresztülvitel, az eszközök problémája, a összeválogatása, megszerzése sok esetben az egyesekre hárul. De szükség van célkibontakoztató társas közegekre, «közönségekre». Talán látható, hogy ez, ismeretlenség homályában működő aktív alakulatok megkövetelhet energiájukban társadalomra és államra nézve minő jelentősek. A *szociológia* feladata lényét elemezni, funkcióit leírni. Jelentősége megállapításában szava van a társadalom egész szerkezeti elveit bíráló *társadalomfilozófiának* is, melyre e helyen már nem térhetünk ki.

Dékány István.

¹ A közönség és a vezérszellem divergenciája magyarázza meg a *précurseur*-tragikumot. Aki előresiet, nem talál közönséget. Jellemző a pesszimista filozófia kezdő sikertelensége. A Hegel-hatásoktól telített berlini egyetemen Schopenhauernek, a kitűnő stiliztának és előadónak alig akadt hallgatója. A hatás korai volt, a hangulat, a közönség nem volt előkészítve. Csak a 60-as években érzékelt el a vezérszellem és közönség összesimulása. Nálunk is ugyanez volt látható, pesszimista költőinkre (Vajda, Komjáthy) kezdetben nem ügyelt senki.

² A vezetés problémáját másutt bővebben reméljük körvonalazni; a tekintély és a presztízs kérdése kapcsán messzire kellene jutnunk.